

*Возгрін С. Ю.,**аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

МЕЖІ СВОБОДИ ТА ЗАБОРОНА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Розглядаються теоретичні основи поняття «свобода» у сучасному суспільстві та застосування обмежень у реалізації прав і свобод. Визначено вплив принципів невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини на реалізацію та захист прав і свобод. Оцінюється ефективність дії вказаного принципу на національному та міжнародному рівнях. Пропонуються деякі рекомендації щодо підвищення ефективності дії вказаного принципу в аспекті захисту закріплених у законодавстві прав і свобод людини.

Ключові слова: свобода, принцип невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, заборона обмеження прав і свобод.

Постановка проблеми. В юридичній науці і, зокрема, у конституційній теорії не існує єдиного підходу до вирішення питання відносно межі свободи та заборони обмеження прав і свобод людини. У конституціях, які були прийняті після закінчення Другої світової війни, почали домінувати ідеї про невід'ємні, природні права і свободи людини. Людина стала розглядатися ними як істота права і самодостатня. Цей погляд знайшов своє відображення і в Декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а також в Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Конституція України визначає людину в якості найвищої соціальної цінності, а її права – невідчужуваними та непорушними. Із цих норм логічно випливає, що під захистом Конституції знаходяться й інші цінності, зокрема свобода. Але свобода індивіда не є абсолютною, вона регулюється законом, який по суті створює певні правові рамки для неї.

У зв'язку із цим свобода може розглядатися як комплекс прав і свобод, врегульованих законом, а саме право – в об'єктивному значенні як закон, що регулює свободу.

Стан дослідження. Слід зазначити, що вчення про свободу як фундамент прав і свобод людини та громадянина, та підстави застосування її законодавчого обмеження постійно розвиваються філософами, юристами, які прагнуть знайти розумний баланс між свободою та державним регулюванням, свободою та соціальною справедливістю. Значний внесок у розвиток даної проблематики зробили Ю.Г. Барабаш, В.В. Речицький, О.Г. Кушніренко, Е.А. Лукашева, М.Ф. Селівон та інші видатні вчені.

В той же час, незважаючи на значну кількість наукових праць з даної проблематики, **окремі її аспекти, зокрема саме межі свободи, заборона обмеження реалізації прав і свобод людини залишаються недостатньо дослідженими**, особливо з огляду тих реалій, досить складних

і незвичних, яких на сьогодні є багато в сучасній Україні. Тому в цій статті ми зробимо спробу дослідити питання застосування обмежень прав і свобод людини в аспекті дії норм національного та міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Проблема реальної дії принципу непорушності прав і свобод людини є складною як в теоретичному аспекті, так і в практичному. Питання межі дії права існувало ще в часи античності. Наприклад, Демокрит бачив ідеал свободи окремої людини в незалежності і пріоритеті над суспільством. В той же час він вчив, що окремих індивідів в силу своєї слабкості не може сам забезпечити собі безпечні умови життя і задовольнити усі свої потреби. Тому свобода окремої людини тісно пов'язана зі свободою суспільства. Державу Демокрит розглядав як гаранта свободи окремої людини, що характерно і для сучасних дослідників [1, с. 400]. Філософ Нового часу Шарль Монтеск'є в праці «О свободі» висловив думку, що свобода передбачає право людини робити все, що дозволено законом. Коли б людина робила те, що заборонено законом, вона була б такою, що не має свободи тому, що теж саме могли б робити інші люди, а це обмежувало б свободу кожної людини [2, с. 73]. Таким чином, починаючи з найдавніших часів, у період Відродження та у Новий час свобода людини розумілась як можливість певної поведінки людини, не забороненої законом.

Серед праць вчених радянського періоду, які підіймали проблему свободи людини та її меж, заслуговує на увагу монографія «Человек: деятельность и общение» Л. Буєвої, в якій автор досліджує діалектичний взаємозв'язок людини в її діяльності та спілкуванні з іншими людьми [3, с. 216].

В. Голубенко в монографії «Необходимость и свобода» досліджує діалектичну сутність співвідношення таких понять, як свобода та необхідність, розглядаючи їх з точки зору класового підходу. Зазначається, що свобода як найвища людська цінність може бути прийнята лише з точки зору ідеології робітничого класу [4, с. 200].

В усі часи ідея свободи людини залежала від керівництва держави, яке приходило на місце старої еліти, позиції якої ослабли або від завищеного лібералізму, або ж від неприпустимого свавілля. Нове керівництво держави зазвичай рідко виконує передвиборчі обіцянки, навпаки, порушуючи основоположні принципи демократизму, нарощує власний капітал. Тому, на жаль, реалізація основоположних прав і свобод не стає стрижнем політики державної влади, а тому існує в більшій мірі де-юре.

У державі, де існує неефективна організація державної влади, багато протиріч у законотворчій діяльності та безліч закріплених конституційних прав, які не мають

ефективного механізму своєї реалізації, діє у більшій мірі «право сили». Пошук вирішення вказаної проблеми лежить не тільки на вроджених здібностях політиків та намаганні вирішити проблеми, які лежать на поверхні, за допомогою певної політичної програми. В такій ситуації надзвичайно важливим вбачається зважений теоретичний аналіз, який має бути застосований до політичної стратегії діяльності державної влади. Дійсно, важко уявити собі безкарне свавілля політичної еліти, залежність судової гілки влади, високій рівень корупції, існування в більшості випадків «права сили» та, з іншого боку, становлення правової та демократичної держави. У цьому аспекті виникає питання фактичного та юридичного гарантування прав та свобод людини та факторів, що впливають на ситуацію з цією проблемою.

Конституція, закріплюючи положення про те, що людина, її права і свободи є найвищою цінністю, тим самим вказує на основний сенс існування держави. Гарантування Президентом України Конституції має опосередкованою метою саме гарантування прав і свобод особистості. У кінцевому підсумку і суверенітет, і цілісність держави призначені саме для забезпечення в повному обсязі прав і свобод людини. Ст. 157 Основного Закону закріплює, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Отже, аналізуючи таку засаду, як загальність та рівність прав людини, варто зважати на суттєві корективи, внесені розвитком сучасного суспільства у цей основоположний принцип побудови інституту прав людини. Як свідчить практика, здійснення прав людини, закріплення юридичними засобами рівних і загальних можливостей для усіх суб'єктів не завжди є гарантією реалізації відповідного права людини за однакових формально рівних можливостей. Так, зазвичай, за можливості отримання певної роботи у разі одночасного звернення осіб жіночої та чоловічої статі на практиці у переважній більшості випадків таку роботу надають саме чоловікові. У формальному юридичному аспекті, здавалося б, жодних суттєвих проблем не виникає, однак статистичні дані свідчать, що «рівні юридичні можливості» можуть обернутися на практиці химерними метаморфозами. У даному випадку маємо проблему з реалізацією принципу при правозастосуванні. На рівні правотворчості порушення основоположних засад прав і свобод людини зустрічаємо значно рідше.

У зв'язку з цим законодавство деяких розвинутих країн світу, передусім держав-членів Європейського Союзу, передбачає низку юридичних заходів, спрямованих не просто на забезпечення формально рівних юридичних можливостей для реалізації прав і свобод людини, а й на створення фактично рівних умов.

Як приклад вирівнювання умов, необхідних для реалізації відповідних прав людини на українських теренах, наведемо практику реалізації права на освіту, гарантованого Конституцією України. Принципами його реалізації в ідеалі мають слугувати рівність та загальність можливостей відповідних суб'єктів. Однак загальновідомо, що законодавство України передбачає пільги для вступу в навчальні заклади певних груп громадян, скажімо, за ознаками про-

живання у сільській місцевості або ж на територіях, які постраждали від Чорнобильської катастрофи. Створення додаткових можливостей, позначене у правовій літературі терміном «диференціація», для певних категорій прав людини зумовлює появу низки інших проблемних питань [5, с. 156]. У зв'язку із цим виникає резонне питання: де проходить «межа» між такою диференціацією та дискримінацією?

У цьому випадку видається доцільним звернутися до визначення прав людини, за яким вони виступають можливостями, об'єктивно зумовленими характером та рівнем розвитку суспільства (економічним, соціальним та духовним). Цей характер та рівень розвитку суспільства якраз і мають слугувати критеріями визначення змісту та обсягу гарантованих прав людини. У розглянутому контексті це означає, що відступ «вниз» від об'єктивно детермінованих суспільством можливостей прирівнюється до дискримінації – неправомірного зменшення обсягу та змісту прав людини чи навіть позбавлення окремих із цих прав; «підйом вгору», тобто збільшення змісту та обсягу прав людини та «створення» нових прав людини, є диференціацією (позитивною дискримінацією).

Усі наведені приклади слугують аргументом на користь доповнення класичного бачення прав людини як загальних та формально рівних можливостей принципом вирівнювання фактичних умов, необхідних для реалізації певних можливостей людини відповідно до вимог соціальної справедливості. У цьому, на нашу думку, знаходять своє відображення загальнолюдські моральні засади.

Аналізовані ситуації є прикладом нейтралізації наявних в силу обставин об'єктивного характеру фактичних нерівностей у площині прав людини, системою пільг, певних переваг, які встановлюються державою в особі її компетентних органів. Адже саме держава є тією організацією, котра, за визначенням Європейського суду з прав людини та низки вчених-правознавців, перебуває у позиції легітимного визначення загальносуспільних інтересів, а відтак, і забезпечення балансу конкуруючих конституційно-правових цінностей [6, с. 200].

На думку Ісайї Берліна, свобода та рівність є первинними цілями, до яких віками намагались досягти люди. Проте абсолютна свобода для вовків – це смерть для овець. Повна свобода для сильних та талановитих несумісна з правом на гідне існування, яке мають слабкі та менш здібні. Свободу інколи треба обмежувати, щоб нагодувати голодних, одягти неодягнених; для того, щоб не посягати на свободу інших; для здійснення справедливості [7, с. 18].

Відповідно до міжнародних договорів користування правами людини не повинно обмежуватися. Тим не менш, коли це потрібно, вони встановлюють чіткі обґрунтування, конкретні межі запровадження обмежень прав і цілі можливих відступів від тих прав, котрі захищені міжнародними угодами. З одного боку, це дозволяє державі, посилюючись на дію відповідних міжнародно-правових норм, запроваджувати вимушені обмеження на користування певними правами, а з іншого – захищає громадян від свавільних дій держави щодо обмеження їх прав.

У сучасному міжнародному праві доволі широке обґрунтування й розвиток отримала концепція цілей обмеження прав людини. Зазначаючи важливість цілей обме-

ження прав людини, можна послатись, наприклад, на те, що Комітет ООН з прав людини при розгляді справи Гійо проти Франції виокремив їх як перший за важливістю критерій визначення припустимості обмеження прав [8, с. 484]. Вказівку на мету та правову основу запровадження обмежень прав і свобод людини містять усі міжнародно-правові акти, що закріплюють права і свободи людини.

Загальна декларація прав людини виправдовує обмеження прав і свобод людини в демократичному суспільстві лише такими цілями: 1) визнання й повага прав і свобод інших осіб, оскільки особу та її права неможливо розглядати ізольовано від інших, і кожна людина має усвідомлювати, що права інших людей заслуговують такого самого захисту, як і її власні; 2) задоволення справедливих вимог моралі, оскільки людина живе у суспільстві і має рахуватися з загально визнаними нормами моралі; 3) забезпечення громадського порядку, що має на увазі дотримання сукупності правил, що забезпечують безпеку суспільства, безпеку життя, здоров'я, власності громадян; 4) забезпечення загального добробуту, що передбачає створення умов, які забезпечують економічний і соціальний добробут суспільства.

Конституція України у II розділі закріпила презумпцію непорушності прав і свобод людини за деякими винятками. Логічною виявляється ситуація, коли обмежуються певні громадянські права і свободи на користь реалізації інших конституційних прав. Проте, на наш погляд, такий підхід повинен бути більш конкретизованим, оскільки на практиці ми маємо достатню кількість випадків, коли рішеннями Конституційного Суду України чи органів державної влади, а також діями правоохоронних органів порушується «баланс прав і свобод».

17 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 року. У середовищі українських юристів та політиків набуває поширення думка про те, що з моменту ратифікації цієї Конвенції в Україні створена нова правова ситуація щодо захисту прав людини, оскільки перед правниками постає вимога, з одного боку, не відступати від її положень, а з іншого – спиратись у своїх рішеннях на практику Суду щодо розгляду справ про порушення цих прав [9, с. 11].

Основним чинником розвитку системи захисту фундаментальних прав і свобод людини в Україні виступає адаптація українського законодавства до європейських стандартів та утвердження нового поняття права у широкому розумінні. Однією зі складових цього процесу є приєднання України до Статуту Ради Європи, що відбулося 31 жовтня 1995 року.

Цей крок об'єднав правову систему України з правовими системами інших країн – членів Ради Європи. Вважаємо за необхідне у цій ситуації використовуватися однакове тлумачення та застосування положень Конвенції, а також застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини як при визначенні змісту та обсягу відповідних конституційних положень при їх реалізації, так й у правотворенні.

Важлива роль у дотриманні прав і свобод людини та громадянина при вирішенні складних завдань державного і суспільного характеру покладається на «трискладовий тест». В аспекті неможливості обмеження прав і свобод

людини трискладовий тест має застосовуватися для дотримання балансу при обмеженні прав і свобод в демократичному суспільстві. Трискладовий тест у вказаному аспекті включає такі три елементи: обмеження прав і свобод людини має слугувати легітимній меті; необмеження прав і свобод людини може призвести до завдання істотної шкоди цій меті; шкода, що може бути завдана необмеженням прав і свобод людини вагоміша, за шкоду завдану таким обмеженням. Наявність тільки усіх трьох елементів має слугувати підставою обмеження прав і свобод людини.

Деякі елементи трискладового тесту враховані у конкретних статтях Конституції України, присвячених правам і свободам. Проте для його ефективного застосування, на наш погляд, варто всі його елементи закріпити на нормативному рівні. Це повинно призвести до зменшення протиріч в законодавстві, демократизації рішень судової системи України й укріплення позицій прав і свобод людини в Україні.

На жаль, сьогодні ми маємо чимало проблем з дотриманням прав і свобод, про що свідчать Рішення Європейського Суду з прав людини, в яких Україна визнається винуватою в порушенні прав і свобод, невдоволеність населення порушеннями прав і свобод людини з боку державних органів тощо.

Висновки. Зважаючи на такі недоліки та з метою системного застосування трискладового тесту у сфері законотворчості та правозастосування, бажано закріпити його в Конституції України, оскільки саме вона є основою для цієї сфери. Більш того, хоча Основний Закон України прямо й не закріплює трискладовий тест, його положення ідеїно спрямовані на його дотримання при обмеженні прав людини (статті 8, 22, 64 та інші).

Відтворення цих вимог та їхніх критеріїв у правотворчості сприяє, з одного боку, чіткості, обґрунтованості права на обмеження та, з другого – не припускає невинуватого втручання у сферу користування правами і свободами людини, їхньої дискримінації.

На жаль, у вітчизняній законотворчості вимоги, що застосовуються при обмеженні прав і свобод людини відповідно до європейських стандартів, не завжди виконуються. Таким чином, вважаємо за необхідне закріпити елементи трискладового тесту в Конституції України, що, на наш погляд, захистить права і свободи людини та громадянина від невинуватого обмеження, що, у свою чергу, пов'язано із реалізацією принципів невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини та їх верховенства.

Література:

1. Світова класична думка про державу і право [Текст] / Світова класична думка про державу і право [Текст]. Навч. посібник / Є.Ф. Безродний (керівник), Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
2. Монтескьє Ш. О духе законів [Текст] / Ш. Монтескьє // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. (Серия «Общественная мысль: исследования и публикации»). – М.: Наука, 1995. – С. 73-97.
3. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение [Текст] / Л.П. Буева. – М.: Мысль, 1978. – 216 с.
4. Голубенко В.П. Необходимость и свобода [Текст] / В.П. Голубенко. – М.: Наука, 1974. – 200 с.
5. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України [Текст] / П.М. Рабінович. – Харків: Право, 1997 – 156 с.
6. Лерхе П. Пределы основных прав [Текст] / П. Лерхе. – М.: Юрист, 1994 – 207 с.

7. Берлин И. Философия свободы. Европа [Текст] / И. Берлин – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с.
8. Прецедентные дела Комитета по правам человека [Текст]: Сборник / Сост. Р. Хански, М. Шейнин – Турку: Институт прав человека, Университет Або Академии, 2004. – 484 с.
9. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні [Текст] / С. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 11.

Возгрин С. Ю. Пределы свободы и запрет ограничения прав и свобод человека: национально-правовой и международно-правовой аспекты

Аннотация. Рассматриваются теоретические основы понятия «свобода» в современном обществе и применение ограничений в реализации прав и свобод. Указано влияние принципов неотчуждаемости и нерушимости прав и свобод человека на реализацию и защиту прав и свобод. Оценивается эффективность действия указанного принципа на национальном и международном уровнях. Предлагаются некоторые рекомендации относительно повышения эффективности действия указанного принципа в аспекте защиты закреплённых в законодательстве прав и свобод.

Ключевые слова: свобода, принцип неотчуждаемости и нерушимости прав и свобод человека, запрет ограничения прав и свобод.

Vozgrin S. Scope of freedom and the prohibition of the rights' and freedoms' restrictions: national and international legal aspects

Summary. The theoretical foundations of the concept of freedom in modern society and the restriction of rights and freedoms are highlighted. It is considered how the principles of inalienability and firmness of rights and freedoms influence the protection of rights and freedoms. The effectiveness of the acting of this principle at the national and international level is estimated. The recommendations on improving of the effectiveness of the acting of this principle in the aspect of protection of rights and freedoms are proposed.

Key words: freedom, the principle of human rights and freedoms firmness and inalienability, the prohibition of the limitation of rights and freedoms.